

ЦЕРКВА СВЯТОГО КИРИЛА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО В КИЄВІ: ВАЖЛИВІСТЬ ВІЗУАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ В РОЗВИТКУ РЕЛІГІЇ ТА ВІРИ НА РУСІ

Церква св. Кирила Олександрійського в Києві, заснована в середині дванадцятого сторіччя, є однією з двох найважливіших середньовічних пам'яток в Україні, та однією з небагатьох на Русі, у якій збереглися середньовічні фрески, намальовані раніше тринадцятого століття. У статті висвітлені середньовічні риси пам'ятки та розглянуті причини її присвячення св. Кирилу Олександрійському, одному з провідних отців церкви часів раннього християнства, який прославив себе христологічними зведеннями, спрямованими проти Константинопольського патріарха Несторія (428 – 431), та Олександрійською догматичною перемогою над Константинопольською церквою на Третньому Вселенському соборі в Ефесі 431 року.

Ключові слова: візантійське мистецтво та архітектура, середньовічне мистецтво та архітектура, мистецтво та архітектура Русі, історія церкви, церква на Русі, Київська Русь, Україна, Русь, фрески, Кирило Олександрійський.

Понад деревами стрімкого пагорба на північно-західних схилах Києва височать п'ять барокових бань церкви святого Кирила Олександрійського. Заснована в половині дванадцятого століття Кирилівська церква – друга найвидатніша середньовічна пам'ятка України після собору святої Софії та одна з нечисленних київських руських будов передмонгольського періоду зі збереженим фресковим живописом¹. Південну апсиду церкви прикрашає неповторний цикл розписів із життя провідного ранньохристиянського отця церкви Кирила Олександрійського (п. 412 – 444). Святий Кирило осягнув широкої слави своїми Христологічними зведеннями, спрямованими проти єретичних висловів Константинопольського патріарха Несторія (п. 431), та Олександрійською догматичною перемогою над Константинопольською церквою на Третньому Вселенському соборі в місті Ефесі 431 року. Теологічне вчення Єгипетського отця ствердило, що Христос є досконалим Богом і водночас досконалою людиною, що у Христі відбулося незлитне з'єднання божественної й людської природи і що Діва Марія – це Богородиця.

Кирилівська церква побудована приблизно через півтора століття після прийняття Християнства великим князем Володимиром у 988 році, тому виявляє місцеве сприйняття вселенських Православних течій. Проте з середини дев'ятнадцятого століття історичні та мистецтвознавчі дослідження наполегливо намагаються з'ясувати точну дату та ім'я її засновника². Пошуки за ознаками князівської благодійності та честолюбства затьмарюють прикладні зусилля вчених і ускладнюють розкриття та сприймання особливостей пам'ятки. Загальні, як і наукові видання, часто повторюють та поширюють припущення, що князь Всеволод Ольгович (п. 1146) заснував Кирилівську церкву на честь своєї перемоги в боротьбі за Київський престол і присвятив її своєму покровителю Кирилові Олександрійському³. Утім, рішучих доказів, котрі би безсумнівно зв'язували князя Всеволода з Олександрійським святим, все-таки бракує, і участь князя у заснуванні церкви – під сумнівом. Уважний огляд рідкісних і суперечливих записів стосовно Кирилівської церкви у Руських літописах підказує, що головною засновницею пам'ятки була Марія Мстиславівна, вдова Всеволода, похована у церкві 1179 року, а не її чоловік, який помер ще 1146 року та був похований де-інде⁴. Правдоподібно Київська пам'ятка побудована після 1146-го та перед 1169/70-м роком, коли в *Іпатіївському літописі* вперше безсумнівно згадана церква⁵.

Пояснення незвичної присвяти Кирилівської церкви як прояву політичних амбіцій князя Всеволода укорінене в імперіалістичній ідеології та статевих упередженнях дев'ятнадцятого століття, успадкованих радянською наукою. У добу національного романтизму кінця дев'ятнадцятого століття з-поміж бажаних наслідків вивчення давніх руських пам'яток було створення об'єднавчого "національного" мистецького стилю для Російської імперії. У 1880-х роках Адріан Вікторович Прахов (1846 – 1916), визначний мистецтвознавець, культурний діяч та переконаний слов'янофіл, зайнявся очищенням та відновленням фрескового живопису дванадцятого століття у Кирилівській церкві⁶. Цар Олександр III фінансував роботу Прахова та стремив укоренити поняття культурної єдності й авторитету Росії. Він активно підтримував будівництво церков у "російському стилі" за зразками московських пам'яток шістнадцятого та сімнадцятого століть по всій території імперії. Багато їх було присвячено покровителю царя Олександрові Невському (п. 1263)⁷. Тому й на стіни Київської пам'ятки Прахов додав постать св. Олександра. Без сумніву, поєднання імен Всеволода Ольговича та його покровителя Кирила Олександрійського відповідало тодішнім нормам імператорського протегування церков.

Іпатіївський літопис, основне джерело відомостей про середньовічний Київ, приписує заснування Кирилівської церкви жінці,⁸ тоді як *Лаврентіївський літопис*, звітуючи про події Північної Русі, пропускає згадку про засновницю і натякає, що побудував церкву Всеволод Ольгович⁹. Замість того, щоб критично розглянути правдивість літописних джерел, багато науковців дев'ятнадцятого століття намагалися об'єднати літописні дані, надаючи перевагу джерелам Північної Русі та однозначно Всеволодові Ольговичу. Варто зауважити, що Михайло Максимович (1804 – 73), історик, фольклорист і учасник Українського національного відродження кінця дев'ятнадцятого століття, вважав *Іпатіївський літопис* головним джерелом історії середньовічного Києва і стверджував, що саме Марія Мстиславівна заснувала Кирилівську церкву¹⁰. Схильність поєднувати дані *Іпатіївського* та *Лаврентіївського літописів* продовжувалась у радянський період, коли після німецької окупації з посиленням політики русифікації історія Росії, починаючи з Київської Русі та продовжуючи через Владимир-Суздаль до Москви, була представлена як спільна спадщина трьох східнослов'янських народів: російського, українського й білоруського. Ідеї політичної соборності та культурної монолітності Київської Русі, як і реставрація та відбудова церков у припущеному середньовічному вигляді, укорінювалися і поширювалися¹¹.

Від середини дванадцятого століття Кирилівська церква зазнала численних змін. Проте головна частина споруди (крім склепіння, даху і бічних купол) належить дванадцятому століттю, а всередині збереглося від 700 до 800 кв. м. первинного фрескового розпису. За планом, церква має форму шестистовпного, хрестовокупольного прямокутника, витягнутого із заходу на схід, розміром 18.4 x 31 м. Три високі апсиди вінчають східний фасад. Склепіння над кутовими приміщеннями церкви підвищені і наближаються до висоти закомар центральної нави і трансепту, надаючи церкві стрімчастої кубічної форми. Напівсферичний середній купол церкви, пізніше ззовні покритий бароковою банею, піднімається на 28 м. над перехрещенням головної нави і трансепту.

Ремонтні роботи сімнадцятого та вісімнадцятого століть надали Кирилівській церкві сучасного барокового вигляду. До середини вісімнадцятого століття барокові бані, добудовані над чотирма кутами церкви, і двосхильний дах покривали церкву. Бароковий фронтон височів над західним фасадом, пишній ліпний орнамент оздоблював фронтон, портали, капітелі, карнизи та пілястри зовнішніх тинькованих стін. За проектом Івана Григоровича Барського були побудовані монастирські мури і дзвіниця, зруйновані сумнозвісного 1937 року. До наших днів збереглася лише частина цих мурів.

У середині церкви хори, розташовані над притвором і західними кутами бокових нав мають П-подібну форму та підкреслюють хрещату конфігурацію центрального простору церкви. У східній частині міститься трюхапсидний вівтар, який відкривається в центральний простір церкви трюма високими арками та відділений від трансепту одноярусним іконостасом, виконаним у 80-х роках дев'ятнадцятого століття місцевим майстром Дмитром Яковенком. Стіни церкви покриті середньовічними фресками і розписом сімнадцятого – дев'ятнадцятого століть. Тільки на високому корбовому склепінні та в середній частині хорів не видно залишків фресок¹².

Під час реставраційних робіт 1880-х років Адріан Прахов вирішив повернути інтер'єр церкви до уявного первісного вигляду. Він найняв мистців, щоб поновити контури блідих фресок та домалювати нові зображення у місцях, де не було давнього живопису. Художники М.Врубель, С.Гайдук, І.Іжакевич, М.Кліманов, Х.Платонов, І.Селезньов, і студенти Київської художньої школи М.Мурашка виконували олійні розписи в припущеному візантійському стилі. М.Врубель став провідним російським мистцем-символістом, і внаслідок цього визнання, його роботам у Кирилівській церкві часто надають особливого значення у виданнях про пам'ятку. До найвідоміших робіт Врубля належать "Зіслання Святого Духа" у склепінні хорів, "Надгробний плач" в аркасопній ніші притвору й образи іконостасу¹³.

Розпису сімнадцятого й вісімнадцятого століть збереглося мало. У намаганні надати церкві вигляду, котрий би відповідав припущенням дев'ятнадцятого століття про об'єднаний руський мистецький стиль, п'ятиярусний козацький бароковий іконостас вісімнадцятого століття був замінений однарусним іконостасом за проектом Прахова. Сьогодні найвизначніший приклад живопису сімнадцятого століття – це портрет ігумена на центральному стовбурі південної стіни. У його постаті дехто із учених розпізнає Василя Красовського (п. 1614), а інші – Інокентія Монастирського (п. 1697).

Насичені кольори й виразність пізніших зображень дев'ятнадцятого століття приглушують бліді фрескові розписи середньовіччя. Доступність зображень дев'ятнадцятого століття сучасному глядачеві зумовлена легким прочитанням надписів і обізнаністю щодо вибраних історичних постатей. Розуміння фресок вимагає глибокої спостережливості й звернення до роз'яснювальних схем. Залишки фрескового живопису в головній апсиді включають постаті святих і дияконів та три ряди зображень: "Євхаристію", "Святительський чин" і портрети отців церкви у медальйонах. Постать Богородиці, намальована у дев'ятнадцятому столітті, домінує у чвертьсферичному виступі апсиди.

Найкраще збережені фрески прикрашають південну апсиду. Тут сцени з життя св. Кирила розташовані у п'ять рядів на заокругленій стіні. Погруддя Богородиці з Христом-немовлям, виконане у дев'ятнадцятому столітті, прикрашає склепіння апсиди. Постаті святих стоять уряд на плоских стінах апсидної каплиці. Зображення дев'ятнадцятого і дванадцятого століття створюють життєвий цикл Кирила Олександрійського, котрий оригінально складається зі щонайменше чотирнадцяти сцен. Деякі фрескові зображення дуже фрагментарні, й тому важко докладно встановити їхню тематику. Темі зображень дев'ятнадцятого століття і дев'яти сюжетів дванадцятого століття легкі до прочитання і, за свідченням Прахова, зберегли фрагменти оригінальних надписів. Цикл, котрий читається зліва направо й згори вниз, складається з таких сцен: "Св. Кирило вибраний єпископом" (19 ст.); "Св. Кирило править службу" (фрагмент, 12 ст.); "Св. Кирило учить людей" (12 ст.); "Св. Кирило виганяє поганих" (19 ст.); "Св. Кирило править службу?" (фрагмент, 12 ст.); "Св. Кирило пишить Заповіт Божий" (12 ст.); "Св. Кирило проповідує праведну віру" (12 ст.); "Св. Кирило у дорозі на собор в місті Ефесі?" (фрагмент, 12 ст.); "Св. Кирило учить царя" (12 ст.); "Св. Кирило учить в соборі" (12 ст.); "Св. Кирило засуджує єретиків" (12 ст.); "Св. Кирило зціляє біснுவатих" (12 ст.); "Св. Богородиця благословляє Кирила й Афанасія" (12 ст.); "Смерть св. Кирила" (фрагмент, 12 ст.); і "Поховання св. Кирила" (12 ст.)¹⁴.

Фрески також покривають більшість стінного простору північної апсиди; тридцять сім єпископів стоять у трьох рядах на заокругленій та плоских її стінах. Окремі вчені розпізнають Балканських святих, пов'язаних з апостольською діяльністю Кирила (Константина) і Мефодія, у постатях єпископів. Такі припущення не мають вагомих доказів. Балканських святих рідко зображали в середньовічному мистецтві, тому мала обізнаність з особливостями їхніх портретів ускладнює остаточне розпізнавання Кирилівських єпископів¹⁵. На жаль, уціліли тільки окремі літери з підписів до восьми з постатей. На додаток, поганий стан збереження і втрата верхнього шару фрескового живопису не дає змоги впевнено ототожнити образи. Погруддя архангела Михаїла, виконане в дев'ятнадцятому столітті, у склепінні апсиди сторожить єпископів.

Втрачено Христологічні сцени, котрі правдоподібно колись покривали склепіння та верхні частини стін у центральному просторі церкви. Донині на тріумфальній арці й середньому ярусі південної та північної стін збереглися, хоча й дуже пошкоджені, всього чотири фрески з життя Христа. Вони засвідчують Маріологічний наголос розпису перехрестя. Зображення "Благовіщення" і "Стрітіння" розподілені на двох стовбурах тріумфальної арки, а фреска "Різдво

Христове" займає цілий простір середньої частини південної стіни і зіставлена з "Успіням Богородиці" на протилежній північній стіні. Зорове сприйняття фресок підкреслює їх архітектурне розташування. Під час служби увага вірних зосереджена на вівтарі у просторі триумфальної арки, де містяться лише сюжетно-тематичні картини "Благовіщення" і "Стрітіння". Південна і північна стіна трансепту також легко видимі для глядачів, зібраних у центральному перехресті. Тому, попри значні втрати фресок у наві й трансепті, чотири збережені композиції свідчать, що оригінальна програма розпису наголошувала важливість постаті Богородиці. Разом із фресками у перехресті зображено "Хрещення", "В'їзд Господній у Єрусалим", "Різдво Богородиці", і "Введення Богородиці у храм". Усі виконані у дев'ятнадцятому столітті. У центральному куполі олійними фарбами змальовано "Вознесіння Христа", на стінах барабану видно фрагменти фрескових зображень апостолів.

Окрім "Різдва Христового" й "Успіня Богородиці", ще дві фрески протиставлені на південній і північній стінах церкви. На північній стіні західного кута північної нави зображений імператор Константин (п. 337) і його матір Олена (п. 330 – 336?). Поміж собою свята пара тримає великого хреста. Навпроти в західному куті південної нави видно мінімальні залишки патрональної фрески. На престолі сидить Христос, а праворуч від нього жінка з білим покривалом на голові, виходячи з отвору, відгортає завісу. З лівого боку від Христа фрескові залишки втрачені.

Поруч зі згаданими розписами фрескові й олійні зображення святих апостолів, пророків, воїнів, стовпників і мучеників прикрашають стіни, стовбури й склепіння арок центральної та бокових нав. Середньовічний живопис зазнав значних втрат. Елементи одягу й пози постатей допомагають визначити приналежність святих за вище згаданим розподілом, але брак підписів не дає змоги докладніше їх розпізнати. Тому, попри те, що деякі вчені вбачають Гліба між фресковими зображеннями мучеників та князя Всеволода Ольговича між воїнами, такі ототожнення безпідставні. Святий, якого пов'язують із Глібом, не схожий на пізніші зображення руського мученика, та не існує достатньо докладного опису князя Всеволода, який би допоміг споріднити випадкового святого воїна з портретом князя.

Одна з найбільш естетично привабливих фресок у Кирилівській церкві – це "Ангел, що згортає небо", на південному стовбурі східної стіни притвору. У центральній і північній частинах притвору залишки середньовічного розпису відтворюють сцени "Страшного Суду". Південна частина правдоподібно колись служила окремою каплицею. Тут три аркасоліні ніші для поховань розташовані у глибині південної й західної стін, а над ними зображені постаті єпископів. Ще одна аркасолія розміщена в західній стіні північної частини притвору. Фрагменти зображень архангелів прикрашають склепіння поховальних заглиблень.

Значні залишки фресок також можна побачити у малій каплиці, що в східній частині південного рамена хорів. Дві сюжетно-тематичні картини, правдоподібно з життя Івана Хрестителя ("Ангел веде молодого Івана у пустиню", "Іван у в'язниці"), як і постаті святих, дуже відрізняються від пізніших олійних композицій на тему Богородиці й янголів.

Переважно мистецтвознавчі видання пов'язують важливість Кирилівської церкви виключно з місцевими подіями й умовами. Дослідження, зосереджені над пошуком доказів зросту самостійності Руської церкви і зміцнення культурних зв'язків між слов'янами, схильні пояснювати особливості пам'ятки у рамках припустимих звичаїв князівського заступництва церкви на Русі. Кільцеве міркування допускає, що Кирило Олександрійський був патронним святим Всеволода через те, що князь заснував церкву, присвячену цьому отцеві. Водночас заснування церкви, присвяченої Кирилові Олександрійському, пояснюється тим, що Всеволод носив християнське ім'я Кирила на честь Єгипетського отця¹⁶. Ця гадка пригасила значення Кирилівської церкви як доказу церковних стосунків між Києвом і Константинополем у дванадцятому столітті.

Популярність св. Кирила у Середньовіччі була доволі обмеженою, незважаючи на вагому діяльність у розвитку Христологічної догми. Його життя не часто було серед поширених тем у мистецтві чи письменстві. Тільки незначна кількість коротких варіантів життєпису святого зустрічається у середньовічних миналогіях, між якими найстарший належить до десятого століття. Подібно, хоча портрет Кирила часто можна побачити між отцями церкви та особливо у композиції "святительського чину", яка прикрашає вівтарі середньовічних православних церков, бракує доказу, що існувала церква чи обитель, присвячена святому, де зображення

його життя би вважалося відповідним. Одиноке сюжетно-тематичне зображення життя Кирила – це фресковий цикл у київській Кирилівській церкві.

Так збіглося, що в 1150-х роках у Константинополі розпочалася полеміка з приводу значення останнього речення тихої молитви Великого входу "Ти бо єси Той, хто приносить, і кого приносять, і хто приймає, і кого роздають, Христе Боже наш...". Питання полягало в тому, чи жертву Євхаристії приносять Богові-Отцеві чи всім Особам Тройці. Дехто з Константинопольських теологів пов'язував переконання, що Христос не тільки приносить, але і приймає жертву, з еретичними ідеями Несторія, який припускав окрему істину людської особистості Ісуса та Божественної природи при втіленні Христа. Згадки Несторіянської ересі очевидно сприяли новому зацікавленню роботами Кирила Олександрійського, визначного противника Несторія¹⁷.

1155-го року, коли суперечка навколо Євхаристії була оприлюднена, Константина I тільки-но призначили новим Київським митрополитом. Він був настільки стурбований ходом полеміки, що вирішив скликати засідання синоду, щоб розв'язати питання перед від'їздом до Києва. На синоді, котрий розпочався 26-го січня 1156-го року, Константин I висловив думку, що жертву Євхаристії приносять усім Особам Тройці, й щоб підтримати свою позицію, послався на роботи Кирила Олександрійського. Відразу по закінченні синоду Константин I вирушив до Києва, де очолював Руську церкву до грудня 1158-го року¹⁸. Беручи до уваги ініціативу нового митрополита у скликанні синоду і його негайний від'їзд по соборі у Русь, можна стверджувати, що Константин I правдоподібно привіз до Києва оновлене зацікавлення Кирилом Олександрійським. У Києві це виявилось у побудові кам'яної церкви, присвяченої святому, і в створенні фрескового циклу його життя.

Поява церкви та фресок, присвячених Кирилові Олександрійському в середині дванадцятого століття у Києві, підтверджує важливість візуальної культури в розвитку релігії та віри на Русі. Мінливе оточення, як і біг часу, обов'язково змінюють значення мистецьких проявів попередніх зацікавлень. У Києві, віддаленому від теологічної суперечки Константинополя, важливість постаті Кирила Олександрійського отримала місцеве забарвлення. У середині дванадцятого століття обрання Кліма Смолятича (п. 1163/64?), місцевого русина, без благословення Константинопольського патріарха на Київський митрополичий престол спричинило незгоду між Руськими єпископами як і між князями. Постать св. Кирила подавала приклад провідного отця Церкви, який успішно розв'язав теологічну суперечку, зберігши єдність Вселенської Церкви та співпрацюючи зі світською владою, скинув переступника з Константинопольського патріаршого престолу.

Руські літописи підкріплюють доказами популярність Кирила Олександрійського на Русі. Під 1196-м роком *Новгородський літопис* згадує закладення кам'яної церкви, присвяченої Кирилу Олександрійському, неподалік від Новгороду, а під 1239-м роком повідомляє, що від монголів "Новгородъ же заступи Богъ и святая великая и зборня апостольская церкви святая Софья и святыи Кюриль и святыхъ правоверныхъ архиепископъ молитва и благоверныхъ князии и преподобныхъ чорноризецъ иереискаго сбора"¹⁹.

Місьцеве шанування Олександрійського отця і покликання на його посередництво у Русі разом з неповторністю фрескового життєвого циклу вказують на присутність реліквій святого. Таке припущення підтримують архітектурні особливості Кирилівської церкви у Києві. У товщині південної стіни південної апсиди міститься загадкове приміщення, котре на триметровій висоті відкривається арковим прорізом на поверхні стовбура. Проріз видно з середнього перехрестя, і тут, правдоподібно, зберігалися реліквії св. Кирила. Подібні реліквійні приміщення є в Константинопольських церквах, зокрема у візантійській церкві одинадцятого століття, яка нині функціонує як мечеть Гюл джамі.

Ожиле теологічне зацікавлення Кирилом Олександрійським у Константинополі стало в Києві джерелом пошанування, яке наголошувало на близькості св. Кирила до Богородиці та його посередницькій спроможності. На Русі пошана до Кирила Олександрійського виявлялася будівництвом церков, монтажем зображень життєвого циклу, молитовними проханнями та зверненнями до святого. З Київського митрополичого осередку віра у заступницькі сили Кирила поширилася іншими містами Русі.

¹ Найбільш детальні видання про Кирилівську церкву, котрі подають бібліографію: Советов А. Киево-Кирилловская церковь: церковно-археологическое исследование // Учено-богословские и церковно-проповеднические опыты студентов Киевской духовной академии LXVII курса. – К., 1914; O.Pevny, "The Kyrylivs'ka tserkva: the appropriation of Byzantine art and architecture in Kiev," (Ph.D. diss., Institute of Fine Arts, New York University, 1995); Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005.

² Фальковский И. Полный месяцеслов на лето 1799. – С 34; Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847, 34; Крыжановский Е. Киево-Кирилловский (упраздненный) монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – С. 669 – 685; Похилевич Л. Монастыри и церкви г. Киева: прежнее и нынешнее состояние их. – К., 1865. – С. 116; Закревский Н. Описание Киева. Т. I. – М., 1868. – С. 338 – 340; Антонов В.Г. Киево-Кирилловская Троицкая церковь // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. – С. 4.; Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – 11(1883). – С. 10 – 12; Шахматов А.А. Труды Императорского Московского археологического общества. – XI(1886), № 3, С. 9; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – СПб., 1891. – С. 163; Петров Н.И. Киев, его святыни и памятники. – СПб., 1896. – С. 175; Айналов Д.В., Редин Е.К. Древние памятники Киева: Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Харьков, 1899. – С. 58; Голубинский Е. История Русской церкви. 2-е изд. Т. 1. – М., 1901. – С. 259; Успенский А.И. Очерки по истории русского искусства. Т. 1. – М., 1910. – С. 58; Мовчан И.И. Историческая топография околлиц древнего Киева. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. – К., 1986; Літопис Руський за Іпатським списком. Ред О.В.Мишанич. – К., 1989. – С. 290. – №2; Федченко А.М. Кирилівська церква. – К., 1985. – С. 3; Сычев Н.П. Искусство Киевской Руси. // История искусств всех времен и народов. Избранные труды: Из истории реставрации памятников искусства. – М., 1977. – С. 278; Марголіна І. Щодо заснування і присвячення Кирилівської церкви в Києві. // Архітектурна спадщина України. – 1996. – № 1. – С. 222 – 226; Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К., 2001. – С. 33 – 80.

³ Фальковский И. Полный месяцеслов на лето 1799. – С. 34; Фундуклей К.И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С. 34; Крыжановский Е. Киево-Кирилловский (упраздненный) монастырь // Киевские епархиальные ведомости. – 1863. – С. 669 – 685; Похилевич И. Монастыри и церкви г. Киева: прежнее и нынешнее состояние их. – Л., 1865. – С. 116; Закревский Н. Описание Киева. Т. 1. – М., 1868. – С. 338 – 340; Антонов В.Г. Киево-Кирилловская Троицкая церковь // Труды третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. 1. – С.4; Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – 11(1883). – С. 10 – 12; Шахматов А.А. Труды Императорского Московского Археологического общества. – XI(1886). – №. 3. – С. 9; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева. – СПб., 1891. – С. 163; Петров Н.И. Киев, его святыни и памятники. – СПб., 1896. – С. 175; Айналов Д.В., Редин Е.К. Древние памятники Киева: Софийский собор, Златоверхо-Михайловский и Кирилловский монастыри. – Харьков, 1899. – С. 58; Голубинский Е. История Русской церкви. 2-е изд. Т. 1. – М., 1901. – С. 259; Успенский А.И. Очерки по истории русского искусства. Т. 1. – М., 1910. – С. 58; Мовчан И.И. Историческая топография околлиц древнего Киева. Автореф. дисс.... канд. ист. наук. – К., 1986; Літопис Руський за Іпатським списком. Ред О.В.Мишанич. – К., 1989. – С. 290. – №. 2; Федченко А.М. Кирилівська церква. – К., 1985. – С. 3; Сычев Н.П. Искусство Киевской Руси. // История искусств всех времен и народов. Избранные труды: Из истории реставрации памятников искусства. – М., 1977. – С. 278; Марголіна І. Щодо заснування і присвячення Кирилівської церкви в Києві. // Архітектурна спадщина України. – 3. – 1996. – № 1. – С. 222 – 226; Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К., 2001. – С. 33 – 80.

⁴ Ипатьевская летопись. 2-е изд. под ред. А.А.Шахматова. // ПСРЛ. Т.2. – М., 2001. – С. 544, 612, 679 – 680; Лаврентьевская летопись. 2-е изд. Ред. Карский. // ПСРЛ. Т. 1. – М., 2001. – С. 412; Густынская летопись. Ред. В.А.Кучкин. // ПСРЛ. Т. 40. – СПб., 2003. – С. 99.

⁵ Деякі дослідники, які вважають, що Кирилівську церкву заснував Всеволод Ольгович, стверджують, що згадка під 1169 (1167) роком в Іпатському літописі про Всеволодів монастир відноситься до київської пам'ятки (див. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель... – С. 38 – 39; літописний текст: ПСРЛ, т. 2. – С. 534). У літописі йдеться про боротьбу за київський престол після смерті князя Ростислава Мстиславича. За літописом Володимир Мстиславич захопив київський престол. У відповідь на це Мстислав Ізяславич разом з братом Ярополком виступили в похід на Київ. Володимир Мстиславич в цей час перебував у Треполі, на південь від Києва, і замість того, щоб повернутися до Києва, Володимир

вирішив перевезти сім'ю до Вишгорода, який розташований на північ від Києва. По дорозі Ярополк та його почет перестрів Володимира поблизу містечка Добрий Дуб на річці Желань, що на південний захід від Києва, та супроводжував його до Всеволодова монастиря. Немає підстав вважати, що Всеволодів монастир є Кирилівською церквою. В усіх інших згадках в Іпатському літописі Всеволодів монастир – це заснований київським князем Всеволодом Ярославичем наприкінці XI століття (1077, 1078 – 1093) Видубицький монастир (див. ПСРЛ, т. 2. – С. 164, 199). Окрім того, Видубицький монастир розташований між Києвом і Треполем неподалік Василівського шляху і за Іпатським літописом наступного дня Мстислав пішов по слідах свого брата до Києва саме цією дорогою.

⁶ Прахов А.В. Каталог выставки копий с памятников искусства в Киеве X, XI, и XII в. – СПб., 1882; Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – 11(1883). С. 1 – 31; Прахов А.В. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // Киевская старина. – VI(1883). – С. 97 – 110; Прахов А.В. Открытие фресок Кирилловского монастыря под Киевом. // Журнал Министерства народного просвещения. – ССХХVI (1883). – С. 22 – 34; Прахов А.В. О Кирилловских фресках в Киеве. // Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – С. LXIII.

⁷ Прахов А.В. Император Александр III, как деятель русского художественного просвещения. // Художественные сокровища России. Т. III/4-8. – СПб., 1903. – С. 124 –170; Зайончковский Р.А. Российское самодержавие в конце девятнадцатого столетия. – М., 1970; Борисова Е.А. Русская архитектура второй половины XIX века. – М., 1979. – С. 76 – 126; N.V. Riasanovsky, Nicholas I and Official Nationality in Russia: 1825 – 1855 (1959; Berkeley: 1961); P. Paszkiewicz, "The Russian-Orthodox Cathedral of Saint Alexander Nevskyy in Warsaw. From the History of Polish-Russian Relations," "Polish art studies", 14(1992), 63 – 71; R. Wortman, Russian Monarchy: The Scenarios of Power, т.1, The Demonstration of Sovereignty (Princeton: 1995); P. Paszkiewicz, W siuǳbie Imperium rosyjskiego 1721 – 1917. Funcje i treǳci ideowe rosyjskiej architektury sakralnej na zachodnich rubieǳach cesarstwa i poza jego granicami (Warszawa: 1999), P. 23 – 168; Вортман Р. "Официальная народность" и национальный миф российской монархии XIX века // Россия / Russia. Вып. 3(11): Культурные практики в идеологической перспективе. – М., 1999; Лисовский В.Г. "Национальный стиль" в архитектуре России. – М., 2000. С. 53 – 108; А.Л. Зорин. Кормя двуглавого орла... Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. М., 2001.

⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – С. 612.

⁹ ПСРЛ. – Т. 1. – С. 412.

¹⁰ Максимович М. О создании Киевской церкви св. Кирилла // Киевские епархиальные ведомости. – № 1 (1 января 1869). – С. 21 – 34.

¹¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – С. 16; Асеев Ю. Архитектура Киевской Руси. – К., 1969. – С. 6 – 7; Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні, 1917 – 1990. – К., 1991. – С. 106 – 49; J.Pelenski, "The Contest for the Kievan Inheritance in Russian-Ukrainian Relations: Origins and Early Ramifications", Ukraine and Russia in their Historical Encounter (Edmonton: 1992), 3 – 19; Певний Б. Засуд – нищити козацьке бароко. // Свобода. – 14 – 17-го вересня 1977, передруковано у книзі: Певний Б. Майстри нашого мистецтва. – Нью-Йорк-Київ, 2005. – С. 231 – 40.

¹² Асеев Ю. Архитектура Кирилівського заповідника // Архітектурні пам'ятки. Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 73 – 85; Холостенко Н. Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследование и реставрация. Т. 2. – М., 1960. – С. 5 – 9; Мовчан І.І., Тоцька І.Ф. Кирилівська церква в Києві: Архітектурно-художня пам'ятка XII – XIX ст. – К., 1968.; Дорофиев І.П., Редько П.Я. Раскрытие фресок XII в. в Кирилловской церкви Киева. – В кн.: Древнерусское искусство: Монументальная живопись XI – XVII вв. – М., 1980. – С. 45 – 51.

¹³ Прахов А.В. Каталог выставки копий с памятников искусства в Киеве X, XI, и XII в.. – СПб., 1882; Прахов А.В. Киевские памятники византийско-русского искусства // Древности. Труды Императорского Московского археологического общества. – 11(1883). – С. 1 – 31; Прахов А.В. Фрески Киево-Кирилловской церкви XII в. // Киевская старина. – VI (1883). – С. 97 – 110; Прахов А.В. Открытие фресок Кирилловского монастыря под Киевом. // Журнал Министерства народного просвещения. – ССХХVI (1883). – С. 22 – 34; Прахов А.В. О Кирилловских фресках в Киеве. // Труды V-го археологического съезда в Тифлисе. – М., 1887. – С. LXIII; Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. – С. 132 – 137; Мамолат Й.С. Монументальний живопис. // Історія українського мистецтва. Т. 1. Мистецтво найдавніших часів та епохи Київської Русі. Ред. М.П.Бажан. – К., 1966. – С. 314.

¹⁴ Блиндерова Б. Житие Кирилла и Афанасия Александрийских в росписях Кирилловской церкви Киева.

// Древне-русское искусство: Монументальная живопись XI – XVII вв. – М., 1980. – С. 52 – 60.

¹⁵ Василиев А. Образы на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство // Хиляда и сто години славянска писменост 863 – 1963. – София, 1963. – С. 393 – 488; D.Hemmerdinger, "La Representation iconographique de Cyrill et Methode," *Kyriell kai Methodiell tomos eortios epi tki chiliostki kai ekatostki etkridi, Iera Metropoli Thessalonikis-Aristoteleio Panepistimio Thessalonikis*, ed. I.E.Anastasiou, (Thessaloniki: 1966), vol. 1, 333 – 344; C.Grozdanov and G.Krsteski, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX – XVIII vek* (Skopje: 1983); S.Kissa, "Oi peri tñn eikonñn idees tñn fñtistñn tñn Slabñn agiñn Kyriellou kai Methodiell," *Praktika Synedriou-Eortastikai ekkklfseis pros timkn kai mnkmkn tñn agiñn autadelfñn Kyriellou kai Methodiell tñn Thessalonikeñn fñtistñn tñn Slabñn* (10 – 15 Mapou 1985), ed. I.E.Anastasiou and K.Panepistimiou, (Thessalonike: 1986), 326 – 29.

¹⁶ Марголіна І. Щодо заснування і присвячення Кирилівської церкви в Києві. // Архітектурна спадщина України. – 3. – 1996. – № 1. – С. 222 – 226; Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. – К., 2001; Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. – К., 2005.

¹⁷ Nicetas Choniates, *Thesauri Orthodoxae fidei, Patrologia cursus completus: Series graeca*, vol. 140, 137 – 38.

¹⁸ Nicetas Choniates, *Thesauri Orthodoxae fidei*, 147 – 152; Venance Grumel, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople, I: Les actes des patriarches, fasc. iii: Les regestes de 1043 a 1206*, Paris, 1947, n. 1038; Paul Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143 – 1180*, Cambridge, 1993, 279.

¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.,-Л. – 1950. – С. 42, 235.

Церковь св. Кирилла Александрийского в Киеве, основанная в середине двенадцатого столетия, является одним из двух важнейших средневековых памятников на Украине, и одной из немногих на Руси, в которой сохранились средневековые фрески, написанные ранее тринадцатого века. В статье рассматриваются средневековые черты церкви и причины ее посвящения св. Кириллу Александрийскому, одному из ведущих отцов церкви времен раннего христианства, который прославил себя христологическими формулировками, направленными против Константинопольского патриарха Нестория (428 – 431), и Александрийской догматичной победой над Константинопольской церковью на Третьем Вселенском соборе в Эфесе в 431 году.

Ключевые слова: византийское искусство и архитектура, средневековое искусство и архитектура, искусство и архитектура Руси, история церкви, церковь на Руси, Киевская Русь, Украина, Русь, фрески, Кирилл Александрийский.

Olenka PEVNY
University of Richmond, VA

Church of St. Cyril of Alexandria in Kyiv: visual culture and the development of religion and piety in Rus'

The Church of St. Cyril of Alexandria in Kyiv, founded in the mid-twelfth century, is Ukraine's second most important surviving medieval structure and one of only a handful of Rus' monuments predating the thirteenth century to preserve medieval frescoes. Among the 700 to 800 sq. m. of original frescoes in the church is the only representation of the life of one of the leading church fathers of Early Christianity, St. Cyril of Alexandria (r. 412 – 44), to survive among medieval monuments. Built a little over a century and a half after the 988 baptism of Grand Prince Volodymyr (d. 1015) and the selection of Byzantine Christianity as the religion of the Rus' polity, the Church of St. Cyril documents the local advancement of ecumenical Orthodox trends in Rus'.

Since the mid-nineteenth century, however scholarly assessment of the monument has focused on questions of dating and patronage. Narratives of princely benefaction and propaganda have been conceived to explain away the distinctive attributes of the church. Most studies proposed that Prince Vsevolod Ol'hovych (r. 1139 – 46) founded St. Cyril's on the site of his victory for the Kyivan throne and that Cyril of Alexandria was the prince's patron saint. There is no firm evidence linking

Prince Vsevolod with the Alexandrian saint, and the Prince's role in the founding of the church is questionable. A careful analysis of the sparse and contradictory entries on the Church of St. Cyril in medieval chronicles suggests that Maria Mstyslavivna, Vsevolod's widow, who was buried in the church in 1179, had more to do with the construction of the monument than her husband.

The explanation of the unusual dedication of the Church of St. Cyril in terms of the princely patronage of Vsevolod Ol'hovych is rooted in late nineteenth-century Russian imperial and gender biases and the continuing propagation of the formed predispositions in the Soviet era. In an effort to propagate a unifying Russian Orthodox identity among Russian as well as non-Russian lands of the Empire, Tsar Alexander III founded churches often built in the sixteenth and seventeenth-century Muscovite style and many dedicated to his own patron saint Alexander Nevsky (d. 1263). Alexander III patronized the 1880s restoration and cleaning of the Church of St. Cyril that was carried out by Adrian Prakhov, an art historian, cultural activist and active proponent of the Slavophile movement. The association of the dedication of the Church of St. Cyril with a princely founder was in keeping with notions of imperial patronage promoted in the Russian Empire during the nineteenth century.

The twelfth-century structure of the Church of St. Cyril follows a six-pier, three-bay-wide, tri-apsidal domed cross plan with a central dome rising to 28m and four smaller domes, perhaps added in the late sixteenth or early seventeenth century, over the corner bays. Seventeenth and eighteenth-century renovation work accounts for the church of St. Cyril's current baroque exterior.

Remains of medieval frescoes appear throughout the church with the exception of the vaulting and much of the gallery. They are interspersed with seventeenth- through nineteenth-century wall painting. Among the artists who worked on the nineteenth-century paintings in the church were: M.Vrubel, S.Haiduk, I.Izhakevych, M.Klymanov, Kh.Platonov, I.Selezn'ov and students from the Kyiv School of Painting founded by Mykola Ivanovych Murashko. The saturated hues and jarring legibility of nineteenth-century depictions overwhelm and subsume the pale toned and abraded medieval frescoes the comprehension of which in many cases demands diligent observation.

Figures of prelates and deacons and three registers of decoration showing the scene of the Eucharist, a row of officiating prelates, and a line of medallion bust-length portraits of prelates constitute the fresco remains of the main sanctuary apse. The best preserved frescoes decorate the adjoining south apse of the sanctuary. Here remnants of at least thirteen episodes from the life of St. Cyril are distributed in five registers along the curved apse wall and figures of frontal prelates appear on the piers and bay walls of the apsidal chapel. Most of the wall area of the north apsidal sanctuary chapel also is covered with medieval frescoes; thirty-seven bishops and deacons stand aligned in three registers. Although attempts to name the prelates have been made, such identifications are, at best, conjectural.

In the cruciform space of the central crossing the Christological cycle that probably once decorated the vaults and upper walls has been lost. Only four poorly preserved fresco compositions remain. These images attest to a Mariological emphasis in the central crossing. The scenes of the Annunciation and Presentation are distributed across the piers of the sanctuary arch, and the extended narrative of the Nativity occupies the entire middle register of the south nave wall and is juxtaposed with the representation of the Dormition on the north wall. Two other fresco compositions are juxtaposed on the south and north walls of the nave. On the north wall of the northwest corner bay Constantine and Helena stand holding a cross. Across the nave, on the south wall of the southwest corner bay, are the remains of what, in all likelihood, was a donor composition.

In addition to the described images fresco representations of saints, martyrs and prophets decorate the walls, piers and arch vaults of the central crossing and corner bays. General characteristics of costume and stance allow recognition of the figures as belonging to the saintly categories of warrior, martyr, stylite and prophet, but any more precise identification is hypothetical.

One of the most aesthetically pleasing frescoes in the Church of St. Cyril decorates the narthex. Here, in the central and north bay, twelfth-century fragments of the Last Judgment are exposed and feature the often reproduced fresco of an angel unfurling the scroll of heaven. The Last Judgment composition does not extend into the south bay of the narthex. In this area representations of standing prelates appear above the three burial arcasolia of the west and south walls. One more arcasolium is built into the thickness of the west wall of the north narthex bay. Fresco traces of archangels and medallions with crosses remain in the arch vaults of the arcasolia.

The final area in the church with substantial fresco remains is the gallery chapel situated above the southwest corner bay of the nave. Two narrative compositions as well as figures of frontal standing saints comprise the exposed frescoes. The two scenes may have depicted episodes from the life of John the Baptist; they can possibly be identified as an angel leading the young John into the desert and St. John in prison.

In general, art historical publications explain the significance of the Church of St. Cyril and its frescoes exclusively in terms of local concerns. Existing studies, preoccupied with the search for evidence that supports the growing independence of the Rus' Church from Constantinople and the importance of cultural ties among the Slavs, have subjected the signification of the Church of St. Cyril of Alexandria to presumed patterns of Rus' ecclesiastical patronage. In a bout of circular reasoning Cyril of Alexandria is presumed to be Vsevolod's patron saint because the Prince founded the church dedicated to the Alexandrian prelate; and the foundation of the Church of St. Cyril is ascribed to the Prince because his patron saint was Cyril of Alexandria. As a result the evidentiary importance of the Church of St. Cyril as a document of the mid twelfth-century ecclesiastical discourse between Kyiv and Constantinople has been camouflaged.

As it happens, the mid 1150s witnessed an outbreak of theological controversy regarding the offering of the Eucharist in Constantinople. Allegations of Nestorianism associated with the controversy inspired a resurgent interest in the works of Cyril of Alexandria, Nestorios' great opponent. When the Eucharistic controversy became public in 1155, Constantine I had just been appointed the new Metropolitan of Rus'. He felt strongly enough about the ensuing debate to summon an urgent session of the Synod in order to resolve the issue before his departure for Kyiv. The meeting of the Synod took place on January 26, 1156. Among the citations of church fathers offered at the Synod meeting in support of this position were five selections from the works of Cyril of Alexandria. Immediately after the meeting of the Synod, Constantine departed for Kyiv where he served as the head of the Rus' Church until December of 1158.

Given the involvement of Constantine in the Synod and his immediate departure for Kyiv thereafter, it is not improbable that this hierarch brought with him to the Rus' capital a recent awareness of Cyril's importance. In Kyiv, the transplanted interest in Cyril found expression in the construction of a masonry church dedicated to the Alexandrian prelate and in the composition of a fresco cycle of his life.

The appearance of the fresco life cycle of St. Cyril of Alexandria in mid-twelfth-century Kyiv documents the importance of images in Rus' religious formation and practices of belief. It is the imperative of art to persevere and as such to support transformative narratives of interpretation and identification. Removed from the Constantinopolitan context of the Eucharistic debate, the importance of St. Cyril necessarily took on a nuanced significance attuned to local concerns. In mid-twelfth-century Kyiv, St. Cyril provided a model of a leading hierarch effectively resolving his differences and asserting his power within the framework of a unified Church and with the backing of secular authority.

Chronicle entries substantiate the broadening of St. Cyril's prominence in twelfth-century Rus'. Under the year 1196 the *Novgorod Chronicle* records the foundation of a masonry church dedicated to St. Cyril of Alexandria and under the entry for 1239 the chronicle explains that in the face of the Mongol onslaught "Novgorod was defended by God, the great holy and apostolic Cathedral Church of the St. Sofiia, St. Cyril, and the prayer of the holy orthodox archbishops, the blessedly true princes, the reverend monks of the hierarchical gathering".

The resurgent theological interest in Cyril that arose in Constantinople, when relocated to Kyiv, became the focal point of a devotional cult centered on the saint's intercessory abilities and proximity to the *Theotokos*. It was expounded in the construction of churches, the assemblage of images, and the communal devotion of the saint. From Kyiv, faith in Cyril's intercessory abilities spread to other Rus' centers.

Key words: Byzantine Art and Architecture, Medieval Art and Architecture, Rus' art and Architecture, Ecclesiastical History, Rus' Church, Kyivan Rus', Ukraine, Rus', Frescoes, Cyril of Alexandria.